

КАТЕГОРИЯТА ЗАЛОГ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE GRAMMATICAL CATEGORY OF VOICE IN THE OLD-BULGARIAN LANGUAGE

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The aim of this report is to outline the formation, usage and development of the category of voice in the Old Bulgarian Language. In order to fully understand its contemporary state, we should definitely start from the very beginning of its of origin. I have used the methodology of description of definitions and examples which are found in grammars and reports based on the state of the Old Bulgarian Language. Thoroughly examining the characteristics of the category of voice, when it comes to its history will definitely help us find its place in the grammatical system of the Bulgarian Language.

Key words: grammatical category, voice, correlation, reference, Old Bulgarian Language

Съвременното състояние на българския език е плод на множество лингвистични трансформации, които са обусловени от речевите нагласи на хората и езиковите тенденции на системите. Езикът ни е променил своя облик вследствие на исторически, политически, социални и интеркултурни процеси, които несъмнено оставят своя отпечатък и върху речта ни.

Проследявайки развитието на лингвистичната ни система, забелязваме, че най-голямата промяна, която се осъществява, е трансформацията от синтетизъм към аналитизъм. Почти повсеместното ѝ реализиране в рамките на падежните значения променя напълно езика ни, като го превръща в нова система, адекватна на изискванията на комуникантите.

Традиционно се коментира, че най-големи промени се осъществяват в именната, а с по-малък обхват – в глаголната парадигма, но

след преглед на запазените източници и създадените впоследствие граматични трудове откриваме наличието на значителни трансформации и във вербалната систематизация. Осъществява се промяна в класификацията на спреженията на глаголите, в броя на глаголните категории, в броя на глаголно-именните форми, на неличните глаголни форми и т.н. Съществено за нас е изменението, което е налице в рамките на категория *зalog* и в частност на партиципиалната система като експликатор на залоговите отношения.

Залогът е категория, чиито форми присъстват в голяма част от ранните писмени и исторически паметници. Формите, които откриваме, доказват наличието на опозицията активност ~ пасивност, макар и неосъзнати като част от глаголна категория, каквато например е установена в съвременното състояние на езика ни.

За да сме коректни към поставената от нас цел, а именно – да изясним състоянието на категорията *зalog* в старобългарския език, е необходимо да направим кратък преглед на писмените и историческите паметници, свидетелстващи за наличието, развоя и статуквото на дадената грамема. Съвременната ѝ категоризация е с дилемен статут, който я препраща към морфологията, синтаксиса, дори и към лексикологията. Почти не са запазени научнолингвистични описания от онзи период, затова ще използваме съвременни старобългарски граматика, за да придобием представа за систематизирането на грамемите. Граматиците, които проследяват старобългарския период, правят описание на езиковата еволюция впоследствие по шаблон от класическите граматика. Подобно заимстване може да се открие и при възникването на залоговостта, въпреки че формите на маркирания пасив най-вероятно са били част от речта, но не и осъзнати като принадлежащи на отделна категория със специфична семантика. Нуждата от систематизация и придаване на логична верига в речта са предизвикали определянето на граматичната референция. Проследяването на развоя на категорията и съпътстващите я промени несъмнено ще ни помогнат да открием причините за настоящия ѝ статут и структура.

В голяма част от граматичните трудове липсва категоричност относно възникването на залога като граматична категория и на залоговите отношения въобще. А. Михайлова коментира, че според някои граматика „залоговото отношение е било изразено още в академския и в египетския език, т.е. още в третото хилядолетие пр. Хр., а също и в древния еврейски и арамейски, по-късно в хетски, старогръцки, староиндийски, латински, готски и т.н.“ (Михайлова 2008: 7). Според М. Данчева: „Очевидно залогът е основна категория в езиковото съзна-

ние и затова за предаването на залоговите отношения твърде рано, още в древността, се търсят и постепенно се създават специални езикови вътрешноструктурни средства. Използването им води до тяхното включване в граматичната структура на езика“ (Данчева 1999: 9). Именно осъзнаването и налагането в речта на тези форми е довело до възникване на граматични маркери, които да отразяват семантичното съдържание на категорията. Никой от граматиките обаче не пренебрегва факта, че първоначалното залогово отношение, което възниква, е това на медиума вследствие на разграничаване на опозицията „действие изобщо“ и „действие за себе си“ според М. Данчева. Вече започва осъзнаване на наличието на действие, причинено от „друг агенс“, което е същинското пасивно отношение, но не и осмислено като отделна грамема с езиков експликатор. В съзнанието на индоевропейците все още този вид отношение е смятано за част от разновидностите на медиума и единствено контекстът или въвеждането на агенс разясняват същността му. Правенето на разлика между пасив и медиум е станала чак след отделянето на езиците от индоевропейската езикова група, а за достигането до кодифицирането на пасива са били нужни много години на езикова еволюция. Иначе залоговата диатеза възниква в по-ранен етап, но в лицето на опозицията *актив ~ медио-пасив*, което показва, че пасивността не е осмислена пълноценно и функционално.

Знаем, че съвременното тълкуване на категорията *залог* е с дилемен статут не само по отношение на същността, но и по отношение на броя на грамемите в нея, броя на корелиращите помежду си граматични референции, както и по отношение на същинските маркери за означаване на дадената грамема. Старобългаристите не обособяват категорията като самостоятелна граматична единица. Само малка част от авторите на старобългарски граматика споменават за наличието на залогови форми, но без да определят категорично техните параметрите и референции.

В *Грамматика на старобългарския език* (Дуриданов, ред. 1993), издадена от БАН, залогът е класифициран като граматична категория на глагола, но заедно с преходността са дефинирани като „второстепенни“ маркери. Авторите на граматиката посочват, че те са присъщи на „всички глаголни форми“, а ако тези форми притежават само категориите *залог* и *вид*, то те са „неопределени“ (инфинитив и супин). Споменато е, че и причастията се изменят по категорията *залог*, но не се дава повече информация. Прави се класификация на броя на залозите в старобългарския, въпреки че до този момент все още липсва

дефиниция на категорията. Упоменати са три залога: „деятелен, възвратно-среден (медиален) и страдателен“, като уточненията са: „Глаголите във възвратно-среден залог показват, че субектът е средище на действие, което не се разпростира извън него“ (Дуриданов, ред. 1993: 259). Признак за наличието на подобно отношение е „местоименната форма за винителен падеж *са*“, добавена към формите за деятелен залог, като същият признак е определен и за характеризиращ „личните глаголни форми, деятелните причастия, инфинитива и супина“. Приложени са примери и формообразуване при склонението с дателен падеж, както и случаи, при които възвратното местоимение не е белег за наличие на залогово отношение. Подробно е описано формообразуването на страдателния залог от личните форми на спомагателния глагол в различните времена и форми на „сегашно страдателно причастие или минало страдателно причастие на даден глагол“. Направена е интересна дефиниция на същността на формите: „Тези форми показват, че глаголното лице не извършва действие, а над него самото се извършва действие от страна на друго лице (предмет)“ (Дуриданов, ред. 1993: 260). Посочени са и няколко начина за граматическото изразяване на отношенията в зависимост от падежа, в който е името, и от темпоралната принадлежност на причастието. Важен момент при функционалното дефиниране на формите е, че: „Описателните форми за страдателен залог, образувани със сегашно страдателно причастие, показват, че външното въздействие е незавършено спрямо момента, изразяван от спомагателния глагол, а описателните форми за страдателен залог, образувани с минало страдателно причастие, показват, че външното въздействие е завършено спрямо момента, изразяван от спомагателния глагол“ (Дуриданов, ред. 1993: 260). Фиксира се особеността, че и някои възвратни глаголи могат да имат страдателно значение. Факт е, че безспорно най-голямо внимание се обръща именно на формите на страдателния залог като същински експликатор на отношенията актив ~ пасив, тъй като формите на медиума остават със спорна принадлежност към залоговата референция. Несъмнено обаче липсва ясна дефиниция на глаголната категория и признаването ѝ като граматично равнопоставена с останалите морфологични категории.

В. Шалагин прави кратък, но обстоятелствен преглед на граматиките, посветени на старобългарския език и особеностите му, в статията си „Описанието на страдателния залог в старобългарските грамматики“ (Шалагин 2006). Опирайки се на чужди лингвисти, които проследяват граматичната система на праславянския или старобъл-

гарския език, авторът ни представя сравнително малко изследователски дескрипции, в които се споменава за наличието на залог. Коментират се пасивни или медиални форми, но те са с ограничен статут и не са ситуирани в отделна граматична категория. Формите, проявяващи залогов характер, нямат повсеместно разпределение в лингвистичните трудове, по-скоро причастните форми са представяни като експликатор на този род отношения.

В първата разгледана от Шалагин граматика – тази на А. Лескин от 1871 г., авторът не споменава за наличието на залогови форми. В по-късните допълнени и редактирани издания, наред с формообразуването на причастията, авторът посочва, че формите на страдателните причастия са тези, които служат за предаване на пасивни отношения. В граматиката му от 1909 г. вече има кратко описание, в което се дава несигурно определение на залога: „Наличен е само актив; пасивни и медиални отношения се изразяват чрез прибавяне на винителната форма на възвратното местоимение *са* към активните форми; пасивът също се предава описателно чрез причастия с пасивно значение“ (Шалагин 2006: 43). В по-късна своя граматика Лескин вече утвърждава наличието на залога, като: „Страдателният залог се изразява чрез възвратен глагол, т.е. чрез формите за деятелен залог и винителен падеж на възвратното местоимение *са*“ (Шалагин 2006: 43). По никакъв начин обаче не се коментира отделянето на залога като самостоятелна глаголна категория, нито с какъв характер е (морфологична или синтактична) и какви са прилежащите ѝ грамемии. Все пак е похвално фиксирането на този род форми, както и извеждането на значими лингвистични маркери от индоевропейския праезик, които според Шалагин са единствените приноси на автора, подложен на критика поради несъстоятелността на редица схващания.

Следващата граматика, която Шалагин коментира, е тази на А. Мейе от 1924 г. със заглавие *Общославянски език*. Различна се оказва подредбата на отделните части в граматиката, тъй като Мейе поставя първоначално не именната, а глаголната система. Не е ясно дали това е продиктувано от мисълта, че ролята на глагола е водеща в езиковата система, или просто е иновативен замисъл, но определено се поставя нов акцент върху същността и ролята на глагола от речева гледна точка. Мейе коментира наличието на глаголната категория *залог*, посочвайки, че „славянският език няма специална флексия за пасива“ и че „миналото страдателно причастие е един от начините, които служат за изразяване на пасив“. Коментира и факта, че и комбинацията от глагол и възвратно местоимение също изразява действие, разглеждано

от „страдателна гледна точка“, но истинският експликатор на залоговостта е минало страдателно причастие (МСП), тъй като показва „един достигнат етап“ и единственото условие е комбинирането му с глагола „**взѣти**“ в някое от времената. Авторът споменава, че МСП продължава да се употребява като пасивен експликатор, още повече че в съвременните славянски езици сегашно страдателно причастие (ССП) е загубило фреквентността на употребата си. Шалагин обаче не се съгласява с Мейе, че трябва задължително да има определена флексия за изразяване на страдателен залог, а не именно комбинацията от спомагателен глагол и МСП да е изразител на това отношение. Според нас Мейе има основание да търси специфичен формален показател, който да маркира значението пасивност, тъй като морфологията се основава на граматичната референция, а не на базата на словосъчетанията. Иначе би трябвало да се съгласим с част от лингвистите, които препращат залоговостта към синтаксиса.

Именно такава позиция отсъжда на страдателния залог Хабургаев, който твърди, че „категорията залог се формира само на синтактично равнище посредством съчетания на глагол и управляема дума, а също и чрез специални афикси“ (Шалагин 2006: 46), без да уточнява обаче какви. Примерът, който привежда за наличието на категорията, е само един, и то от руски език. Може би по аналогия трябва да направим изводи спрямо този пример и за старобългарския език.

Така установяваме, че в по-голяма част от разгледаните дотук граматиките на старобългарския език приоритетно място се отрежда на промените в именната система, а ако проследим линията на страдателния залог, ще открием само бегло споменаване на формообразуването му. Не се коментира същността на категорията – въпросът остава маргинален въпреки опитите за изясняване на статута на залога.

Малка по обем информация относно категорията намираме в граматиката на К. Мирчев – *Старобългарски език (кратък граматичен очерк)*. Според автора „славянските езици са загубили специалните форми за страдателен залог“ (Мирчев 2000: 120), но той не отбелязва кои са тези форми. Посочва двата начина за изразяване на залоговото отношение, които са употребими и днес, но с малки разлики в участващите експликатори. За разлика от старобългарския език, където в сегашно време, имперфект и бъдеще време в конструкциите за пасивно отношение влиза сегашно страдателно причастие, то в съвременния български език това причастие е изключено от формите, изразяващи пасивност. Мирчев нарича този тип „описателно изразяване на страдателния залог“ поради спецификата на използваната конст-

рукция от страдателно причастие и „някоя от формите на помощния глагол **взѣти – възвѣти**“. Другият начин е чрез „възвратните форми на глаголите“, ката дава примери и превод на примерите, в които личи спецификата на пасивната употреба. Това може би е и единствената граматика, в която все пак се обособява отделна част, посветена на страдателния залог, където се посочват начините за изразяване на залоговите отношения и се онагледява референцията. Относно осветляването на същността на категорията и на корелиращите се в нея грамеми обаче сведения липсват. Пестеливият коментар несъмнено е повлиян от липсата на каквато и да е информация в по-ранните граматики, но все пак е иновативно решението на Мирчев да отдели място на категорията в рамките на вербалната система, посочвайки пасивните форми и привеждайки примери, които адекватно илюстрират тяхната употреба.

Други изтъкнати изследователи на старобългарския език, като Ив. Харалампиев (Харалампиев 2001) и Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева 1999), тотално маргинализират категорията залог в своите трудове. Представят обстоен преглед на останалите вербални категории, но не споменават залога. За експликатори на пасивното значение посочват причастията, но не коментират поради какви причини те са деятелни и страдателни, съществува ли някаква опозиция между тях и възможна ли е опозиция, различна от представената.

Така заключаваме, че реалията *залог* остава извън рамките на по-голямата част от граматичните трудове, посветени на старобългарския език. Малкото изследователи, които споменават тази категория, я отразяват по аналогия с класическите езици. Според нас е неприемливо да се коментира и класифицира дадена система, било то причастна или глаголна, по критерии, за които не са дадени адекватни разяснения или дефиниции. Няма как да се възстановява наличието на страдателни и деятелни причастия, да се фиксира, че те изразяват пасивен или активен признак, без обаче да се даде подобаващо място на тези специфични маркери. Така се получава не само недоглеждане в езиковата реалия, но и несъвършенство в представянето и тълкуването на наследените писмени лингвистични паметници.

Ясно е, че старобългарският език се е развивал по подобие на класическите езикови системи, но не е ясно защо неговите изследователи са пропуснали целенасочено коментираването на тази част от граматикализираните му характеристики. Най-вероятно трудността при проследяване на особеностите в парадигмата, както и отсяването на същинските изразители на залогови отношения са довели до пренеб-

регване на важността на категорията. Рядкото споменаване на факта, че част от причастните форми (визират се страдателните причастия) са изразители на пасивно значение, не е достатъчно основание за обособяване на дефиниция и парадигматична линия.

Така тази сфера на лингвистично изследване се оказва неплодотворна относно избистрянето на вербалните и на партиципиалните характеристики. Неуточнени остават залоговата дефиниция и класификацията на корелиращите се залогови форми въпреки наличието на достатъчен брой примери в паметниците, доказващи категорично наличието и употребата им.

ЛИТЕРАТУРА

- Дуриданов, ред. 1993:** *Граматика на старобългарския език*. Ред. И. Дуриданов. София: БАН, 1993.
- Данчева 1999:** Данчева, М. *Залогът като граматична категория в древните индоевропейски езици*. София: Елба, 1999.
- Иванова-Мирчева 1999:** Иванова-Мирчева, Д. *История на българския език*. Велико Търново: Фабер, 2000.
- Мирчев 2000:** Мирчев, К. *Старобългарски език (кратък граматичен очерк)*. Велико Търново: Фабер, 2000.
- Михайлова 2008:** Михайлова, А. По въпроса за залоговите отношения в прагермански и праславянски език. // *Езиков свят*, 2008, № 5, 7 – 14.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер, 2001.
- Шалагин 2006:** Шалагин, В. Описанието на страдателния залог в старобългарските граматика. // *Български език*, 2006, № 2, 43 – 49.